

भारतातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : एक ज्वलंत प्रश्न

प्रा.कु. प्रणया महेंद्र पाटील
(अशंकालीन प्राध्यापिका, अर्थशास्त्र विभाग)
महिला महाविद्यालय, नंदनवन, नागपूर.

प्रस्तावना :-

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. त्यामुळेच खेड्याचा देश अशी भारताची ओळख आहे. प्राचीन काळापासून भारतीय लोकांचा व्यवसाय हा शेती आहे. भारतातच नव्हे, तर जगात अत्यंत पुरातन काळापासून शेती व्यवसाय केला जातो. देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात 22 टक्के वाटा हा शेती उत्पन्नाचा असून अर्थव्यवस्थेतील प्राथमिक क्षेत्र म्हणून शेती व्यवसायाचा विचार केला जातो. महात्मा गांधींनी असे म्हटले होते की, 'भारतीय शेती ही भारतीय लोकांच्या उपजीविकेचे प्रमुख साधन असल्यामुळे शेती हा भारताचा आत्मा आहे.'

भारताच्या 32.87 कोटी हेक्टर भूभागापैकी 14.1 कोटी हेक्टर क्षेत्र निव्वळ लागवडीखाली असून जवळपास 70 टक्के लोकसंख्या प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे उपजीविकेसाठी कृषी क्षेत्रावर अवलंबून आहे. मात्र भारताच्या सकल घरगुती उत्पादनामध्ये 17.2 टक्के (2008-09) व निर्यातीमध्ये 12 टक्के इतके योगदान कृषीचे आहे. आजही दोन तृतीयांश लोक रोजगारासाठी कृषीवर अवलंबून आहे. छैच्च्या सर्वेक्षणानुसार 48.6 टक्के शेतकरी ऋणग्रस्त आहेत तर 40 टक्के शेतकरी पर्याय नसल्यामुळे शेतीमध्ये टिकून आहे. स्वतः शासनानेही संसदेमध्ये हे मान्य केले की, 1997 पासून दीड लाखापेक्षाही अधिक शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या. भारतीय अर्थव्यवस्थेत सुरुवातीपासूनच शेती हा व्यवसाय अग्रस्थानी राहिला असून एकूण उत्पन्नामधील शेतीचा वाटा सर्वाधिक असल्याचे दिसून येते. जिथे जगातील एकूण जमिनीपैकी केवळ 11 टक्के जमिन शेतीसाठी उपयुक्त आहे तसेच जगात आढळणारे सर्वच 15 जलवायु भारतात सुध्दा उपलब्ध आहेत व जगात आढळणारी 60 प्रकारच्या मृदांपैकी जवळपास 46 प्रकारची मृदा भारतात आहे. अशा गुणवत्ता व क्षमतेनी भारतीय जमीन समृद्ध असतानाही भारतीय शेतकरी सुखी व समाधानी नसून

मागील काही वर्षांपासून आत्महत्येकडे झुकला आहे.

'शेतकरी आत्महत्या' ही अलीकडच्या काळातील गंभीर सामाजिक-आर्थिक समस्या होय. त्या एका समस्येने भारतासारख्या 'कृषीप्रधान' देशात मोठे वादळ निर्माण झाले आहे. शेती व शेतकरी कृषी अर्थव्यवस्थेचा कणा असताना त्याचे कंबरडे मोडले आहे. अर्थात त्याला विविध कारणे कारणीभूत असली तरी मुळ समस्या कायमच राहते. या समस्याग्रस्त जीवनामुळे शेतकरी स्वतःची स्वतंत्र ओळख गमावून बसला आहे. कृषी व्यवस्था सुधारण्यासंबंधी शासन व स्वयं सेवी संस्था विविध उपक्रम व कार्यक्रम या जोडीला उपाययोजना करित असली तरी त्यांची ही कृती 'जखम पायाला व मलम डोक्याला' अशी आहे. शेतकऱ्यांच्या मुलभूत समस्याकडे दुर्लक्ष झाले हे मान्यच करावे लागले. एकूणच शेतकऱ्यांच्या समजून घेण्यास आपण कमी पडलो ही वास्तविकता नाकारता येणार नाही. राष्ट्रीय कृषी आयोगाचे डॉ. स्वामीनाथन यांच्या मते, कर्जबाजारीपणा, व्यसनाधिनता, दुश्काळ, नापिकी, अपुरे सिंचन, अपुरा वित्तपुरवठा, कर्जावरील बेहिशेबी व्याज, सावकारी जाच, कौटुंबिक कलह, वाढती महागाई, कोसळलेले बाजारभाव इ. कारणामुळे शेतकरी आत्महत्येला प्रवृत्त होतो. म्हणून महात्मा फुले म्हणतात, 'भारताचा शेतकरी कर्जातच जन्मतो, कर्जातच वाढतो, कर्जातच मरतो व पुढच्या पिढीला कर्ज वारसात ठेवून जातो.'

संशोधन लेखाचा उद्देश :-

सदर संशोधन लेखाचा उद्देश हा आहे की, शेतकऱ्यांची दयनीय अवस्था व सद्यस्थितीचा अभ्यास करून त्या अंतर्गत शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचे प्रमाण व कारणांविषयी अधिकाधिक जाणून घेणे.

संशोधन पध्दती :-

प्रस्तुत शोधनिबंधाची मांडणी करण्यासाठी दुय्यम सामुग्रीचा वापर करण्यात आला आहे. यामध्ये लिखित साहित्य, ग्रंथ, मासिके, वृत्तपत्रे इ. माध्यमातून तथ्य संकलन केले आहे. यासाठी विश्लेशणात्मक व वर्णनात्मक पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

शेतकऱ्यांची दयनीय अवस्था व सद्यस्थिती :-

देशात सध्या शेतकऱ्यांचे तीव्र आंदोलन सुरु आहे. देशाच्या अन्नदात्याने रस्त्यावर उतरण्यासारखी परिस्थिती का बरं निर्माण झाली? याचे उत्तर सरळ आहे आणि ते हे की, या देशातील शासनव्यवस्थेने शेतकऱ्यांना नेहमीच अनाथ मुलांसारखी वागणूक दिली आहे. एकीकडे शेतकऱ्यांचा अन्नदाता म्हणून गौरव करायचा, महाराष्ट्रात तर त्याला बळीराजा अशी बिरुदावली लावायची व दुसरीकडे त्याला जगणे नकोसे होईल अशी वेळ आणायची ही केवढी विटंबना आहे. महाराष्ट्र, आंध्रप्रदेश, तेलंगणा, पंजाब आणि मध्यप्रदेश अशा प्रगत राज्यांमध्ये ही शेतकऱ्यांना नाइलाजाने आत्महत्या कराव्या लागत आहेत. ही खरोखर लाजीरवाणी गोष्ट आहे. शेतकऱ्यांसाठी असे म्हणावे वाटते की,

विरोधकांनी विरोध केला, तरीही जाग आलीच नाही
दुश्काळ परिस्थितीची जणू, सरकारला जाण झालीच नाही
कर्जमाफीचा मुद्दा वारंवार, सरकार कडून टळतो आहे
अन् कर्जाच्या बेरजेमध्येच, शेतकरी घूटमळतो आहे,.....!

सरकारी आकडेवारी सांगते की, देशातील सुमारे साडे 26 कोटी लोकांचा चरितार्थ शेतीशी निगडित आहे. देशभरातील शेतकऱ्यांच्या डोक्यावर एकूण 12 लाख 60 हजार कोटी रुपयांचे कर्ज आहे. देशातील उद्योगपतींना बँकांनी दिलेल्या कर्जापैकी 6 लाख 70 हजार कोटी रुपयांची कर्जे बुडीत खात्यात गेल्यात जमा आहेत. बँकांच्या परिभाशेत याला 'नॉन परफॉर्मिंग असेट्स' (एनपीए) म्हणतात. उद्योगांकडील बुडीत कर्जाच्या या आकड्यांवरही वाद आहे. काही तज्ज्ञांच्या मते हा आकडा प्रत्यक्षात 12 लाख कोटी रुपयांहून जास्त आहे, पण तो मुद्दाम कमी करून दाखविला जात आहे. याच्या जोडीला हेही लक्षात येते की, गेल्या तीन वर्षांत उद्योगांना प्रोत्साहन योजनांखाली करांमध्ये 17 लाख 14 हजार कोटी रुपयांच्या सवलती व सुट देण्यात आली आहे. उद्योगांकडील थकलेली कर्जे वसूल करण्यासाठी बँका सक्ती

करत नाहीत. पण शेतकऱ्यांकडील वसुलीसाठी हात धुऊन मागे लागतात व त्यांच्या दावणीला बांधलेल्या गाई-म्हशीही सोडून घेऊन जातात. कर्जमाफीबद्दल रिझर्व्ह बँक राजी नसते कारण त्यांच्या मते यामुळे एकूणच राज्यांचे बजेट विस्कळीत होते. कर्जमाफीचा संपूर्ण भार सोसण्याएवढी राज्यांची आर्थिक स्थिती मजबूत नाही, हेही खरे तरीही हा प्रश्न नक्कीच निर्माण होतो की, उद्योगांना बुडित कर्जांमध्ये सवलती मिळतात, वर करांमध्ये सवलती दिल्या जातात, मग हेच सर्व शेतकऱ्यांना का मिळत नाही? उत्तरप्रदेशमध्ये विधानसभा निवडणूक जिंकण्यासाठी भाजपाने शेतकरी कर्जमाफीचे आश्वासन दिले व विजयी होऊन सत्तेवर आल्यावर कर्ज माफही केले. आता काही दिवसांपूर्वी शेतकरी आंदोलनानंतर महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस यांनी अखेरीस कर्जमाफीची घोशणा केली व बहूतांश शेतकऱ्यांना थकीत कर्जातून मुक्ती मिळाली. राज्य सरकारने पाच एकरपेक्षा कमी शेती असलेल्या शेतकऱ्यांचे संपूर्ण कर्जमाफ करण्याचा निर्णय घेतला आहे. विदर्भातील शेतकऱ्यांची कर्जमाफीची रक्कम पुढील कोष्टकात दर्शविले आहे.

विदर्भातील शेतकऱ्यांची कर्जमाफीची रक्कम

अ.क्र	जिल्हा	शेतकऱ्यांची संख्या	कर्जमाफीची रक्कम
1.	नागपूर	66,565	546 कोटी
2.	अमरावती	3 लाख	1300 कोटी
3.	वर्धा	93,648	2000 कोटी
4.	यवतमाळ	2 लाख 80 हजार	1377 कोटी
5.	गडचिरोली	22,013	84.48 कोटी
6.	चंद्रपूर	77,597	444 कोटी
7.	गोंदिया	72,467	254.17 कोटी
8.	भंडारा	41,874	213 कोटी

स्रोत :- दैनिक वृत्तपत्र लोकमत दि. 13 जून 2017

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येची स्थिती:-

1995 पासून नॅशनल क्राईम रेकॉर्ड ब्युरो हे शेतकरी आत्महत्यांची नोंद ठेवते. याचा अर्थ असा नाही की, त्याआधी आत्महत्या होत नव्हत्या. मात्र 1990 नंतर शेतकरी आत्महत्यांची वाढती संख्या आणि प्रमाण यामुळे नोंदी ठेवण्यात सुरुवात झाली.

महाराष्ट्रात विदर्भ हे शेतकरी आत्महत्यांचे केंद्र झाले आहे. मागील दोन वर्षांमध्ये मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांनी देखिल आत्महत्या करण्यास सुरवात केली आहे. मात्र 1990 नंतर देशाच्या इतर भागातही आत्महत्यांचे सत्र सुरु झाले. 2014 पर्यंत देशभरात तब्बल 3 लाख 20 हजार पेक्षा जास्त शेतकऱ्यांनी जीवन संपवल्याचे आकडेवारी सांगते. शेतकऱ्यांना बेमोसमी पाऊस, गारपीट व दुष्काळ अशा नैसर्गिक आपत्तीला तोंड द्यावे लागते तसेच बी-बीयाणे, खत याचे भाव गगनात भिडले आहेत. म्हणून ते कर्ज काढून शेती करतात जेणे करून शेती पीकल्यावर कर्जाची परतफेड करता येईल पण त्या मालाला योग्य ती किंमत मिळत नाही आणि कर्जबाजारीचे ओझे शेतकऱ्यांच्या डोक्यावर वाढत जाते व त्यांना इतर परिस्थितीला देखिल तोंड द्यावे लागते त्यामुळे शेतकऱ्यांना आत्महत्येशिवाय दुसरा कुठलाही पर्याय शिल्लक राहत नाही. म्हणून दिवसेंदिवस शेतकऱ्यांचे आत्महत्येचे प्रमाण हे वाढत आहे. जागतिकीकरणचा परिणाम म्हणून भारतीय शेतकऱ्यांची अवस्था नाजूक व बिकट बनून आत्महत्यांच्या प्रवृत्तीत वाढझाली आहे. शेतकऱ्यांचे कर्जबाजारीपणाचे प्रमाण वाढल्यामुळे आत्महत्या होत आहेत. 1995 ते 2015 या कालावधीत भारतात शेतकऱ्यांनी केलेल्या आत्महत्यांची आकडेवारी पुढील कोष्टकात दर्शविली आहे.

भारतातील शेतकरी आत्महत्या

अ.क्र.	वर्ष	आत्महत्या केलेल्या शेतकऱ्यांची संख्या
1.	1995	10720
2.	1996	13729
3.	1997	13622
4.	1998	16015
5.	1999	16082
6.	2000	16603
7.	2001	16415
8.	2002	17971
9.	2003	17164
10.	2004	19241
11.	2005	17131

12.	2006	17060
13.	2007	16632
14.	2008	16796
15.	2009	17368
16.	2010	15964
17.	2011	14027
18.	2012	13754
19.	2013	11772
20.	2014	12360
21.	2015	12602

स्रोत :-Farmer suicides in india- wikipedia

वरील कोष्टकावरून असे स्पष्ट होते की, दिवसेंदिवस शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचे प्रमाण वाढतच आहे. भारतातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचा अभ्यास करत असतांना वेगवेगळ्या राज्यात हे आत्महत्येचे प्रमाण किती आहे ते पुढील तक्त्याच्या साहाय्याने स्पष्ट करता येईल.

राज्यनिहाय शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या व एकूण आत्महत्येचे प्रमाण

अ.क्र.	राज्य	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या	एकूण प्रमाण (:)
1.	महाराष्ट्र	3786	27.52
2.	आंध्रप्रदेश	2572	18.70
3.	उत्तरप्रदेश	745	5.41
4.	कर्नाटक	1875	13.63
5.	केरळ	1081	7.85
6.	मध्यप्रदेश	1172	8.52
7.	आसाम	344	2.50
8.	सिक्कीम	19	0.13
9.	हरियाना	276	2.00
10.	झारखंड	119	0.86
11.	बिहार	68	0.49
12.	अरुणाचल प्रदेश	11	0.07

13. गुजरात	564	4.10
14. मेघालय	10	0.07
15. पंजाब	75	0.54
16. मिझोराम	10	0.07
17. राजस्थान	270	1.96
18. हिमाचल प्रदेश	29	0.21
19. उत्तराखंड	14	0.10
20. तामिळनाडू	419	3.62
21. ओरिसा	146	1.06
22. जम्मू कश्मीर	10	0.07
23. त्रिपूरा	18	0.13
24. गोवा06	0.04	
25. छत्तीसगड	04	0.02
एकूण 13754	100	

स्रोत :-Farmer suicides in India- encyclopedia

वरील कोष्टकावरून राज्यनिहाय शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचे प्रमाण लक्षात येते की, सर्वाधिक आत्महत्या महाराष्ट्रात झाल्याचे दिसून येते. त्यानंतर आंध्रप्रदेश, कर्नाटक, मध्यप्रदेश व केरळ या राज्यात अनुक्रमे 2572, 1875, 1172 व 1081 इतक्या शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्याचे नॅशनल क्राईम रेकॉर्ड्स ब्युरोच्या आकडेवारीवरून निदर्शनास येते. देशात आर्थिक व व्यापाराच्या बाबतीत अग्रेसर राज्यात शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचे प्रमाण वाढत आहे.

महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या :-

भारतातील इतर राज्यांप्रमाणेच महाराष्ट्रातही शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या होत आहे. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येस जबाबदार घटकापैकी त्यांच्यातील कर्जबाजारीपणा, आर्थिक घसरण, पिकांबाबत आलेले अपयश, मुलामुलीचे विवाह, आरोग्य समस्या, व्यसनाधिनता इत्यादी कारणेही जबाबदार आहेत. महाराष्ट्रातील

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येत झालेली वाढ पुढील कोष्टकातून लक्षात येते.

महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या

अ.क्र.	वर्ष	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या
1.	1995	1083
2.	1996	1981
3.	1997	1917
4.	1998	2409
5.	1999	2423
6.	2000	3022
7.	2001	3536
8.	2002	3696
9.	2003	3636
10.	2004	4147
11.	2005	4147
12.	2006	4453
13.	2007	4238
14.	2008	3802
15.	2009	2872
16.	2010	3141
17.	2011	3337
18.	2012	3786
19.	2013	3146

स्रोत :-[http://psqainath.org.farmer.suicide-trends-in-2012-remain.dismal./](http://psqainath.org.farmer.suicide-trends-in-2012-remain.dismal/)

वरील कोष्टकावरून 2006 मध्ये शेतकऱ्यांच्या सर्वाधिक आत्महत्या झालेल्या दिसून येतात. युनियन अॅग्रीकल्चरल मिनीस्टर राधा मोहनसिंग म्हणतात, गेल्या चौदा वर्षांच्या तुलनेत 2015 मध्ये महाराष्ट्रात सर्वात जास्त म्हणजे 3228 शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या झाल्यात. 2016 मध्ये ऑगस्ट महिन्याच्या शेवटी 917 शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केलेल्या निदर्शनात आले. जानेवारी 2017 मध्ये

3030 शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांच्या कारणाचे वर्गीकरणांचे कोष्टक पुढीलप्रमाणे आहेत.

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांच्या कारणाचे वर्गीकरण

अ.क्र.	कारणे	आत्महत्याचे प्रमाण
1.	पिके गेले म्हणून	16.81
2.	इतर कारणे (चिटफंड)	15.04
3.	कौटुंबिक समस्या	13.27
4.	मानसिक आजारपण	09.73
5.	मुलीचे लग्न	05.31
6.	राजकीय निराशा	04.42
7.	संपत्ती संबंधी वाद	02.65
8.	कर्जाचे ओझे	02.65
9.	कृशीमालाच्या किंमतीतील चढउतार	02.65
10.	घर बांधकाम व इतर गोष्टीवरील कर्ज	02.65
11.	अकृशी कार्यातील नुकसान	01.77
12.	विहीरी	00.88
13.	इतर कारणे	21.81

स्रोत :- *Farmer suicides in India - encyclopedia*

वरील कोष्टकावरून असे स्पष्ट होते की, देशामध्ये सर्वाधिक शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या नैसर्गिक आपत्तीमुळे 16.81 टक्के शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या झाल्या आहेत. तसेच कौटुंबिक कारणे, असाध्य आजार व मुलीचे लग्न या कारणामुळे अनुक्रमे 13.27, 9.73 व 5.31 टक्के शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्याने निदर्शनास येते. याचबरोबर राजकीय संबंध व संपत्ती विशयक वाद यामुळे अनुक्रमे 4.42 व 2.65 टक्के शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या आहेत. कर्जभार, किंमतीतील चढउतार, कर्जाचे वाढते प्रमाण यामुळे प्रत्येकी 2.65: शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्याचे आढळते.

तसेच अकृशी कार्यातील नुकसान, बोरवेलला पाणी न लागल्याने व चिटफंड यामुळे अनुक्रमे 1.77, 0.88 व 16.86 टक्के तर इतर कारणामध्ये विविध व्यसने, जुगार, नैरष्य यामुळे 21.81 टक्के शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या आहेत. 21 व्या शतकामध्ये वाढते आधुनिकीकरण व मुक्त व्यापारातील गतिमानता यामुळे जग हे एक विशाल खडे बनले आहे. याचा अनुकूल परिणाम भारतीय शेती क्षेत्रावर होऊन शेतकऱ्याचे आर्थिक जीवनमान उंचावले पाहिजे. परंतु भारतासारख्या विकसनशील देशाला अनुकूल परिणामापेक्षा शेती क्षेत्रात प्रतिकूल परिणाम अधिक झाले आहेत. परिणामतः शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या वाढल्याचे दिसून येते.

शेतकरी आत्महत्या रोखण्यासाठी उपाययोजना :-

- 1) शेतीला जोडव्यवसायाची व्यवस्था
- 2) सर्व पिकांचा विमा उतरविणे.
- 3) सिंचनाच्या सोयी, सुविधा उपलब्ध करून देणे.
- 4) सावकारी कर्जाचे नियमन करणे.
- 5) शेतकरी चर्चामंडळ स्थापन करणे.
- 6) मातीपरिक्षण करून शेतीसाठी सोय उपलब्ध करणे.
- 7) शेतकऱ्यांच्या शैक्षणिक सहली, प्रात्यक्षिक दाखवून आर्थिक स्तरात वृद्धी होण्यास मदत होईल.
- 8) शेतकऱ्यांनी आत्महत्या करुच नये तो समाजात ताठ मानेने उभा राहिल यासाठी प्रयत्न करावा.
- 9) शेतकऱ्यांना मानसिक आधार देण्यासाठी समुपदेशन केंद्र स्थापन करावे.
- 10) शेतकऱ्यांना दिशादर्शन देणारे त्यांचे प्रबोधन करणारे साहित्य निर्माण करावे.
- 11) चेतना बळीराजा अभियान या अंतर्गत दिंडी, पथनाटय, प्रबोधन हे कार्यक्रम प्रभावीपणे राबवून आत्महत्यापासून शेतकऱ्यांना परावृत्त करावे.
- 12) अल्पव्याजदराने कर्जपूरवठा

13) रोजगार निर्मिती कार्यक्रमाची अंमलबजावणी.

अशारितीने शेतकरी आत्महत्या रोखण्यासाठी वरील उपाय शोधून त्यांचे समुपदेशन करावे. तसेच गावोगावी कर्जबाजारी शेतकरी किती आहे व त्यांचे उत्पन्न व खर्चाचे प्रमाण काय आहे हे शोधून मदत करावी.

समारोप :-

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्याचे प्रमाण कमी करण्यासाठी नाम फाऊंडेशनच्या वतीने नाना पाटेकर, मकरंद अनासपुरे ही जोडी केवळ आर्थिक मदत करण्याचे काम करीत नाहीतर प्रत्यक्षात त्यांच्या दारात जावून त्यांच्या कुटूंबियांच्या डोळ्यातील पाणी स्वतःच्या हाताने पुसत आहेत. शेतकऱ्यांना धीर देण्याचे दिव्य काम त्यांनी हाती घेतले आहे. ही केवळ आर्थिक मदत नसून त्याही पेक्षा मोठी व मोलाची कामगिरी करत आहे. नैराश्याने थकलेल्या कुटूंबाना ते सावरत आहेत. केवळ आश्वासन नव्हे तर कृतीने त्यांच्या पाठीशी उभे आहेत. जागतिकीकरणाच्या युगात शेतकरी स्पर्धात्मक बनला पाहिजे. त्याला दारिद्र्यातून बाहेर काढून चांगले उत्पन्न मिळेल अशी व्यवस्था करणे गरजेचे आहे. तरच ते भविष्यात स्पर्धात्मक बनू शकेल. राज्य सरकाराने कर्जमाफीमुळे कर्जबाजारी शेतकऱ्यांच्या डोक्यावरचे ओझे नाहीसे

करून त्यांना शेतीत नव्याने गुंतवणूक करण्यास मुभा मिळेल. राज्य सरकारांनी केवळ शेतकऱ्यांचे कर्जमाफ करून तात्पुरती मलमपट्टी न करता शेतकऱ्यांला कर्जाची आवश्यकता भासणार नाही अशी कायम साधने उपलब्ध करून द्यावीत. त्यामुळे शेतकरी आत्महत्याचे प्रमाण कमी होईल.

संदर्भसूची :-

- 1) देशपांडे श्री. आर., देशपांडे वी. श्री., (2010) 'भारतीय अर्थव्यवस्था', हिमालया पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई.
- 2) मिश्र एस. के., पुरी व्ही. के., (2008) 'भारतीय अर्थव्यवस्था', हिमालया पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई.
- 3) देसाई व भालेराव., (2013) 'भारतीय अर्थव्यवस्था', निराली प्रकाशन, पुणे.
- 4) मिश्र जयप्रकाश, (2007) 'कृषी अर्थव्यवस्था', साहित्य भवन पब्लिकेशन्स, आग्रा.
- 5) योजना मासिक जानेवारी 2010
- 6) योजना मासिक जुलै 2010